

Zuzanna Brzozowska

Instytut Statystyki i Demografii
Kolegium Analiz Ekonomicznych
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Znaczenie wykształcenia dla przemian diety w (post-)socjalistycznej Europie

Autoreferat rozprawy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Janiny Józwiak i dr. Krzysztofa Tymickiego (promotor pomocniczy)

1 Uzasadnienie wyboru tematu

Kluczowy wpływ osiągnięć XX w. – wzrostu wykształcenia i aktywności zawodowej kobiet oraz skutecznej kontroli urodzeń – na przemiany diety został szeroko udokumentowany (m.in. Murphy 1993, Brewster i Rindfuss 2000, Bianchi i Milkie 2010). Dla krajów Zachodu istnieje wiele publikacji analizujących związek pomiędzy wykształceniem a skończoną dietą (m.in. Axinn i in. 1994; Becker 1960; Hanushek 1992; Surkyn i Lesthaeghe 2004; Thornton 1980; van de Kaa 1987, 2001), ale dla Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) wciąż ich brakuje. Przykładając do realiów socjalistycznych teorie rozwinięte przez zachodnich naukowców i oparte na zachodnich¹ doświadczeniach, spodziewalibyśmy się małego zróżnicowania diety ze względu na wykształcenie. Dostępne dane sugerują jednak, że korelacja między wykształceniem a dietą miała znak zdecydowanie negatywny (Potančoková i in. 2008; Sobotka i in. 2008; Spéder i Kamarás 2008; Stropnik i Šircelj 2008).

Podsumowując, istnieje głęboka nierównowaga między danymi dostępnymi dla międzynarodowej społeczności badaczy na temat powojennych trendów diety w podziale na wykształcenie w krajach Zachodu i EŚW. Może nasunąć się pytanie: Ale dlaczego mielibyśmy się interesować trendami demograficznymi zakorzenionymi w systemie polityczno-gospodarczo-społecznym, który upadł ćwierć wieku temu? Odpowiedź można bardzo prosto: analizowanie przeszłości pomaga nam zrozumieć teraźniejszość, ponieważ *wynik danego procesu zależy nie tylko od obecnych warunków, ale także od historii i dynamiki tego procesu* (Willekens 2015, s. 18). Mówiąc precyzyjniej, *różne oblicza zmian kulturowych są*

---

¹ O ile nie jest to doprecyzowane, terminy "Zachód" czy "zachodnie kraje" odnoszą się do krajów rozwiniętych po zachodniej stronie żelaznej kurtyny, tj. europejskich demokratycznych gospodarek rynkowych, Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii i Nowej Zelandii. W kontekście europejskim "Zachód" odnosi się do wszystkich demokratycznych gospodarek rynkowych na Starym Kontynencie.

wyrazem zależności od ścieżki, która odgrywa znaczącą rolę w rozwoju nowych form rodziny (Lesthaeghe 2010).

Co więcej, badanie zależności pomiędzy wykształceniem a dzietnością ma bezpośredni związek z tematem niezwykle dzisiaj istotnym: reprodukcją kapitału ludzkiego. Wysoki kapitał ludzki to nieodłączna część społeczeństw i gospodarek opartych na wiedzy, do którego to statusu aspirują kraje rozwinięte i którego warunkiem *sine qua non* jest równy dostęp do wykształcenia (Bindé 2005). Jako że wykształcenie jest głównym czynnikiem powstawania kapitału ludzkiego (Stonawski 2010, s. 47), reprodukcja wykształcenia należy do najważniejszych zagadnień nauk społecznych (Breen i Jonsson 2005). Badanie zależności między wykształceniem a dzietnością w czasach socjalizmu stwarza niepowtarzalną okazję do analizy reprodukcji wykształcenia w XX-wiecznych społeczeństwach, w których finansowe korzyści z dyplomu magistra były bardzo ograniczone, o ile jakiegokolwiek (Berend 1996, s. 212–213; Rutkowski 1996).

2 Cel

Celem niniejszej rozprawy doktorskiej jest zbadanie zależności pomiędzy wykształceniem a dzietnością w krajach europejskich, które doświadczyły ustroju socjalistycznego. W pracy analizuję trendy dzietności, w tym bezdzietności i dzietności pozamałżeńskiej, w podziale na wykształcenie. Szacuję też, w jakim stopniu zmiany w strukturze wykształcenia kobiet wpłynęły na dzietność i jak różnice w dzietności pomiędzy grupami wykształcenia zmieniały się w czasie. Praca obejmuje okres od początku zimnej wojny po pierwszą dekadę XXI w., ilustruje więc ponad 70-letnie przemiany wykształcenia i dzietności w EŚW.

3 Zakres

Rozprawa doktorska jest oparta na czterech artykułach opublikowanych lub przyjętych do publikacji w czasopiśmie recenzowanych znajdujących się na liście Journal Citation Reports. Pierwsze dwa artykuły, dotyczące kobiet urodzonych między rokiem 1916 a wczesnymi latami 60., mają charakter porównawczy: jeden analizuje rolę wzrostu poziomu wykształcenia dla przemian dzietności kohortowej w siedmiu krajach Europy Środkowo-Wschodniej, drugi zaś bada zależność między wzrostem poziomu wykształcenia a bezdzietnością w trzynastu europejskich krajach, w tym siedmiu z EŚW. Pozostałe dwa artykuły poświęcone są Polsce. Pierwszy dotyczy zależności między wykształceniem a skończoną dzietnością (w tym częściowymi współczynnikami dzietności w podziale na wiek) kobiet, których wiek

reprodukcyjny przypadek głównie na okres socjalizmu (tj. urodzonych między 1930 a 1959 r.). Drugi artykuł analizuje zmiany w odsetku kobiet samotnych rodzących dzieci między rokiem 1985 a 2010 w podziale na wiek i wykształcenie. Ostatnia publikacja wykorzystuje perspektywę przekrojową; w pozostałych stosuję podejście kohortowe.

4 Zależność między wykształceniem a dzietnością w świetle teorii opartych na doświadczeniach Zachodu

W większości społeczeństw zależność pomiędzy wykształceniem a dzietnością kobiet jest negatywna (Mare i Maralani 2006; Skirbekk 2008). Podejścia teoretyczne wyjaśniają tę zależność na wiele sposobów. Najprostsze, „mechaniczne” zwraca uwagę na **opóźnienie** rodzicielstwa w wyniku dłuższego procesu kształcenia (Ní Bhrolcháin i Beaujouan 2012) i późniejszego rozpoczynania kariery zawodowej, co na ogół jest postrzegane jako trudne do pogodzenia z zakładaniem rodziny z powodu braku środków finansowych. W konsekwencji kobiety z wyższym wykształceniem odkładają rodzenie dzieci na „po 30tce” (Rendall i in. 2005; Rindfuss i in. 1996). Wiele w pełni realizuje swoje plany prokreacyjne (Kravdal i Rindfuss 2008; Neels i De Wachter 2010; Sobotka 2004, Rozdz. 3), niektóre jednak zderzają się z problemem niepłodności (Leridon i Slama 2008). Pozostałe natomiast zmieniają swoje plany co do zakładania i/lub wielkości rodziny (Berrington 2004; Liebroer 2009; Spéder i Kapitány 2009) z uwagi na **koszty utraconych możliwości**, które generuje posiadanie dzieci i które są na ogół najwyższe dla dobrze wykształconych kobiet pracujących zawodowo w pełnym wymiarze (Becker 1991; Blossfeld 1995), zwłaszcza na wczesnym etapie kariery (Begall i Mills 2012; Happel i in. 1984; Van Bavel 2010).

Wyższe koszty utraconych możliwości dla osób z wyższym wykształceniem częściowo wynikają z większych oczekiwań względem nich co do roli rodzica i co do osiągnięć ich dzieci. Większość ludzi pragnie, by ich dzieci osiągnęły status społeczno-ekonomiczny nie niższy niż oni sami. Jako że u osób z wyższym wykształceniem jest on na ogół wysoki, jego osiągnięcie przez latorośl wymaga dużych nakładów tak finansowych jak i czasowych. W rezultacie osoby z wyższym wykształceniem muszą pójść na kompromis pomiędzy jakością a ilością (**quality-quantity trade-off**) (Becker 1960; Hanushek 1992): decydują się na mniej dzieci, ale *wysokiej jakości* pod względem wykształcenia.

Wszystkie czynniki pokrótce opisane powyżej z perspektywy jednostki można też interpretować jako przejawy presji czy **kontroli społecznej**. Przyczyny i konsekwencje

odrzućenia norm społecznych dotyczących rodziny leżą w centrum zainteresowania teorii drugiego przejścia demograficznego (van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1995) inspirowanego koncepcją wartości post-materialistycznych Ingleharta (1977). Koncepcja drugiego przejścia demograficznego kładzie nacisk na przemiany kulturowe, w których upatruje przyczyn zmian w instytucji rodziny, zachodzących w Europie Zachodniej od końca lat 60., takich jak kohabitacja, opóźnianie rodzicielstwa czy dobrowolna bezdzietność. Wprowadzenie na rynek antykoncepcji hormonalnej niewątpliwie ułatwiło te przemiany, jednak nie pojawiłyby się one bez procesu indywidualizacji, czyli pragnienia samorealizacji nawet kosztem łamania norm społecznych (Surkyn i Lesthaeghe 2004). Te nowe wartości zostały w pierwszej kolejności zinternalizowane przez wyższe warstwy społeczne i dopiero z czasem upowszechniły się w niższych warstwach. Teoria zakłada, że osoby z wyższym wykształceniem mają najbardziej indywidualistyczne podejście do życia, dlatego też decydują się na ogół na mniej dzieci i częściej zostają bezdzietni. Wartości, także te związane z instytucją rodziny, są w dużej mierze przekazywane z pokolenia na pokolenie, na ogół razem ze statusem społeczno-ekonomicznym. Wiele badań udowodniło istnienie **międzypokoleniowego dziedziczenia dzietności** we współczesnych społeczeństwach, tzn. pozytywnej korelacji między liczbą rodzeństwa a preferowaną czy zrealizowaną dzietnością (Johnson i Stokes 1976; Anderton i in. 1987; Murphy 1999; Murphy i Knudsen 2002).

Także **otoczenie instytucjonalne** może przyczynić się do zwiększenia lub, jak to miało miejsce w krajach nordyckich (Andersson i in. 2009), zmniejszenia różnic w dzietności ze względu na wykształcanie. Rynek pracy przyjazny rodzinie, powszechna zinstytucjonalizowana opieka nad dziećmi, bezpłatna służba zdrowia i edukacja przyczyniły się do zmniejszenia kosztów utraconych możliwości i *quality-quantity trade-off*. **Selektywność wykształcenia** również może zostać zmniejszona dzięki elastycznemu systemowi kształcenia, który umożliwia ponowne podjęcie kształcenia czy jego dokończenie po przerwie spowodowanej np. nieplanowanym zajściem w ciążę.

5 Dzietność w czasach socjalizmu

W późnych latach 40. i w latach 50. XX w. po obu stronach żelaznej kurtyny wskaźniki małżeństw i urodzeń znacząco wzrosły – powszechnie realizowano plany rodzinne odkładane w trakcie wielkiego kryzysu lat 30. i II wojny światowej (Van Bavel i Reher 2013). Od młodych ludzi oczekiwano, by wcześniej zawierali związki małżeńskie i szybko decydowali się na dzieci. Pod koniec lat 60. drogi rozwoju demograficznego na wschodzie i zachodzie Europy zaczęły się

jednak rozchodzić. W zachodnich demokracjach rozpoczęły się zmiany społeczne określane mianem drugiego przejścia demograficznego, u których podstaw leży procesy indywidualizacji (Inglehart 1971; van de Kaa 1996, 2004). Przyniosły one spadek dzietności oraz wzrost odsetka kobiet bezdzietnych i urodzeń pozamałżeńskich. Za żelazną kurtyną, gdzie rządy konsekwentnie zwalczały indywidualizm, utrwalając przy tym obyczajowy purytanizm i tradycyjny podział ról kobiet i mężczyzn, post-materialistyczne wartości nie mogły się rozwinąć (Sobotka 2008). Drugie przejście demograficzne, którego elementy można było okresowo zaobserwować w niektórych krajach (Hoem i in. 2009, Spéder i Kamarás 2008b, Sobotka i in. 2003), było hamowane przez politykę społeczną, silnie wspierającą tradycyjny model rodziny – małżeństwo z dziećmi (Keil i Ireescu 1999, McIntyre 1975).

Rządy krajów socjalistycznych wierzyły w bezpośredni związek pomiędzy potęgą kraju a liczebnością populacji. Z tego też względu prokreacja należała do obowiązków obywatelskich (Dorbritz i Fleischhacker 1999) i była wspierana przez silnie pronatalistyczną politykę (Stloukal 1999, Haney 2002, Frejka 1980). Bezdzietność postrzegano jako egoizm, unikanie społecznej odpowiedzialności (Dykstra i Hagestad 2007; Dorbritz i Fleischhacker 1999) i karano ją m.in. nakładaniem na bezdzietnych dodatkowego podatku dochodowego (Rumunia) lub umieszczaniem ich na końcu kolejek mieszkaniowych (wszystkie kraje socjalistyczne poza NRD; Sobotka 2011). Presję na posiadanie dzieci wywierała także rodzina, która w życiu młodych dorosłych pełniła znacznie ważniejszą rolę niż na Zachodzie, ponieważ nieoficjalne kanały dystrybucji (przez znajomych i rodzinę) były kluczowe w gospodarkach niedoboru. Wzajemne zależności skłaniały do ulegania presji społecznej i spełniania społecznych oczekiwań (Giza-Poleszczuk 2007), zwłaszcza że, jak udowodniono, presja społeczna działa szczególnie skutecznie w odniesieniu do decyzji o zostaniu rodzicami (Billari i in. 2009).

W myśl teorii wymienionych w części poprzedniej zróżnicowanie dzietności ze względu na wykształcenie powinno być w czasach socjalizmu nikłe, podobne do tych obserwowanych w Belgii, Norwegii czy Szwecji (Andersson i in. 2009; Kravdal i Rindfuss 2008; Neels i De Wachter 2010). Korzyści finansowe z wykształcenia były niewielkie (Sobotka 2011; van Dijk i van der Lippe 2001, s. 261; Wood i in. 2014), więc rodzice nie powinni mieć motywacji do inwestowania w edukację swego potomstwa i doświadczać *quality-quantity trade-off*. Także koszty utraconych korzyści były raczej niskie z powodu znikomej konkurencji na rynku pracy, prawie pełnego zatrudnienia, stałych miejsc pracy i ograniczonych możliwości kariery dla wykształconych kobiet (Sobotka 2003). Zinstytucjonalizowana opieka nad dziećmi była dość

łatwo dostępna od lat 70. (Wood i in. 2014). Wszystko to sprawiało, że łączenie życia zawodowego z rodzinnym nie powinno nastęrczać zbytich trudnoći. Co więcej, polityka mieszkaniowa zachęcała do posiadania dzieci, zostawano więc rodzicami dość wcześnie – nawet kobiety z wyższym wykształceniem rodziły dzieci, w wieku około 25 lat (Kantorová 2004; Kreyenfeld 2004). Trudno więc mówić o opóźnieniu rodzicielstwa jako o przyczynie negatywnej korelacji między wykształceniem a liczbą posiadanych dzieci w krajach socjalistycznych.

Wbrew jednak przewidywaniom teoretycznym, a także hasłom równości głośzonym jako jedna z podstaw ustroju socjalistycznego, życie codzienne naznaczone było społecznymi nierównościami, a reprodukcja kapitału społecznego, a zwłaszcza kulturowego były prawdopodobnie większe niż na Zachodzie, kompensowały bowiem ograniczone możliwości transferu bogactwa (Kraaykamp i Nieuwbeerta 2000). W odróżnieniu od dochodów styl życia różnił się znacząco pomiędzy klasami społecznymi (Domański 2004; Szelenyi 1978). Te dość duże dystanse społeczne mogły się przekładać na znaczące różnice w dzietności ze względu na wykształcenie – lepiej wykształcone kobiety albo preferowały mniejsze rodziny (Mureşan i Hoem 2010; Sobotka 2004), albo miały do dyspozycji skuteczniejsze narzędzia kontroli dzietności (Kravdal i Rindfuss 2008; Sobotka 2004, Rozdział 2). Jak już wspomniałam, dostępne dane sugerują, że zależności pomiędzy wykształceniem a dzietnością w krajach EŚW przed 1989 r. miała znak negatywny, a jej siła była bardzo zróżnicowana w czasie i pomiędzy krajami.

6 Pytania badawcze

Główne pytanie brzmi: Jaka jest zależność pomiędzy wykształceniem kobiet a ich dzietnością w Europie Środkowo-Wschodniej? Sprowadza się ono do odpowiedzi na trzy bardziej konkretne pytania:

- Jak silne było zróżnicowanie dzietności kohortowej (uwzględniając bezdzietność i urodzenia dalszej kolejności) ze względu na wykształcenie w ustroju socjalistycznym i jak zmieniało się ono w czasie i pomiędzy krajami?
- Jak wzrost poziomu wykształcenia kobiet wpłynął na trendy dzietności kohortowej (uwzględniając bezdzietność i urodzenia dalszej kolejności) w ustroju socjalistycznym?
- Jak zmieniła się struktura wieku i wykształcenia samotnych matek rodzących dzieci w okresie silnego wzrostu odsetka urodzeń pozamałżeńskich w Polsce?

7 Dane i metodologia

W pracy wykorzystuję różnorodne źródła danych:

- dane na poziomie makro ze spisów powszechnych i dużych badań ankietowych w następujących krajach: Austria (1991, 2001), Chorwacja (2001, 2011), Czechy (1980, 2001, 2011), Francja (1982, 1990, 1999 i 2011), Hiszpania (2011), Niemcy (mikrospis 2008, 2012), Polska (1988, 2002 i 2011), Rumunia (1992, 2002), Słowacja (2001), Słowenia (2002), Szwajcaria (2000), Węgry (1990, 2001) oraz Włochy (2003, 2009);
- dane na poziomie mikro z badania dietności, które towarzyszyło polskiemu spisowi powszechnemu w 2002 r.
- dane na poziomie mikro z polskich rejestrów urodzeń z okresu 1985-2010.

By zapewnić porównywalność kategorii wykształcenia między krajami, użyto międzynarodowej klasyfikacji wykształcenia ISCED-1997. Skończona dietność jest mierzona jako średnia liczba żywo urodzonych dzieci przez kobiety w wieku nie niższym niż 40 i nie wyższym niż 76 lat. Dolna granica wieku 40 lat (zamiast najczęściej stosowanej 49 lat) umożliwia mi objęcie analizami znacząco większej liczby roczników bardzo niewielkim kosztem – tracę w ten sposób ok. 2% dietności (Eurostat 2014). Z drugiej strony, dzięki wykluczeniu kobiet starszych niż 76 lat, dane są minimalnie obciążone selektywną umieralnością (co zostało sprawdzone dla krajów, dla których były dostępne co najmniej dwa zbiory danych z różnych lat).

W pracy stosuję szeroki wachlarz metod analizy na poziomie makro, m.in. różnorodne metody standaryzacji i dekompozycji oraz analizę trendów.

8 Ograniczenia

Główną wadą pracy (a zarazem jej zaletą) jest jej opisowy charakter. Użyte w rozprawie dane ze spisów powszechnych zapewniają co prawda znacznie wyższą jakość niż popularne dane ankietowe, ale zawierają niewiele informacji na poziomie mikro, co uniemożliwia analizy przyczynowo-skutkowe. Poza tym wskaźniki kohortowe, użyte w trzech z czterech artykułów, pozwalają na znacznie dokładniejsze szacunki niż wskaźniki przekrojowe, ale nie można za ich pomocą zbadać najnowszych trendów. Klasyfikacja ISCED zapewnia najlepszą z możliwych porównywalność kategorii wykształcenia między krajami, co nie oznacza jednak, że porównywalność ta jest pełna, zwłaszcza że znaczenie poszczególnych poziomów wykształcenia zmienia się wraz z jego rozkładem w populacji. Ponadto praca nie obejmuje ani Rosji, ani Niemiec Wschodnich, ani żadnego z krajów bałtyckich. Z drugiej strony baza danych, która

służy tu za główne źródło danych (CFE database 2016), dynamicznie się rozwija, jest więc prawdopodobne, że w niedalekiej przyszłości uda się rozszerzyć analizy przynajmniej na niektóre brakujące kraje.

9 Innowacyjny charakter pracy

Innowacyjny charakter pracy polega na jej interdyscyplinarnym i porównawczym podejściu. Łączę zagadnienia z zakresu demografii, socjologii, historii społecznej i polityki społecznej. Według mojej wiedzy jest to pierwsza wyczerpująca analiza długotrwałych trendów płodności kohortowej w podziale na wykształcenie w postsocjalistycznych krajach Europy. Moja praca pokazuje także, w jaki sposób socjalistyczna rzeczywistość i polityka wymusiły inny rozwój wzorców płodności niż w demokratycznych gospodarkach kapitalistycznych Zachodu. Szacuje też siłę efektu, jaki rosnący poziom wykształcenia wywarł na skończoną dzietność w ustroju socjalistycznym w kilku europejskich krajach, co nie zostało dotychczas zbadane. Ponadto podejmuję tematy dotychczas nieomawiane w kontekście polskim, tj. zagadnienie a) długoterminowych zmian w strukturze wieku matek, niezależnych od wzrostu poziomu wykształcenia oraz b) odsetka i struktury urodzeń samotnych matek w czasach szybko rosnącego odsetka urodzeń pozamałżeńskich. Podsumowując, niniejsza rozprawa doktorska ma znaczący wkład w zrozumienie przemian dzietności ostatnich 70 lat w Europie Środkowo-Wschodniej.

10 Wyniki

Analizy potwierdziły negatywną zależność między wykształceniem a dzietnością w EŚW. Wbrew oczekiwaniom różnice w dzietności w podziale na wykształcenie były nie mniejsze niż w Europie Zachodniej. Kraje EŚW nie przejawiały też jednego spójnego wzorca płodności. Jedyną cechą wspólną, jaką pokazały analizy moje i innych autorów, był niski wiek rodzenia pierwszego dziecka i niski poziom bezdzietności. Poniżej podsumowuję wyniki, stanowiące odpowiedzi na trzy pytania badawcze.

10.1 Zróżnicowanie dzietności kohortowej ze względu na wykształcenie

Siła negatywnej zależności między wykształceniem a dzietnością bardzo różniła się pomiędzy siedmioma analizowanymi krajami. Obserwowany podział na krajem w których siła ta się zmniejszała (Chorwacja, Czechy, Słowenia i Węgry) i w których pozostała znacząca (Polska, Rumunia, Słowacja), nie odzwierciedla różnic w hojności polityki rodzinnej, w opresyjności

reżimu (chodzi zwłaszcza o trudności lub ich brak w dostępie do wyższego wykształcenia dla pewnych grup społecznych), w strukturze wykształcenia ani w poziomie rozwoju ekonomicznego czy urbanizacji w pierwszej połowie XX w. (Enyedi 1990; Kraaykamp i Nieuwbeerta 2000; Uršič 2012). Podstawowa różnica pomiędzy tymi dwoma grupami krajów leży w poziomie dzietności kobiet najślabiej wykształconych: w Chorwacji, Czechach, Słowenii i na Węgrzech był on zbliżony do poziomu wśród lepiej wykształconych kobiet, podczas gdy w Polsce, Rumunii i na Słowacji pozostał on znacząco wyższy. Z tych powodów uważam, że wielkość zróżnicowania dzietności ze względu na wykształcenie mogła być związana z jednej strony ze stopniem zaawansowania przejścia demograficznego, z drugiej zaś strony z praktykami aborcyjnymi.

Na Węgrzech i w Czechach² przejście demograficzne zakończyło się ok. 20-40 lat wcześniej niż w Polsce, na Słowacji czy w Rumunii (Blum i Rallu 1993; Frejka i Sardon 2004, Rozdział 7; Chesnais 1992, s. 252). Także Jugosławia należała do krajów późnego przejścia (Chesnais 1992, s. 119, 252), jednak istnieją przesłanki, by sądzić, że w Chorwacji i Słowenii zakończyło się ono wcześniej (Blum i Rallu 1993, Rozdział 1; Van Bavel i in. 2015). Na spadającą umieralność najszybciej na ogół reagowały wyższe i średnie warstwy społeczne – gdy niewielka liczba potomstwa już się wśród nich upowszechniła, niższe warstwy społeczne dopiero zaczynały ograniczać swą dzietność (Haines 1992). Patrząc na bardzo wysoką dzietność kobiet najślabiej wykształconych w Polsce, Rumunii i na Słowacji, można odnieść wrażenie, że przejście demograficzne jeszcze się wśród nich nie zakończyło. Hipoteza ta nie jest jednak realna w odniesieniu do młodszych roczników, trudno bowiem twierdzić, że kobiety urodzone w latach 40. czy 50. nie zakończyły jeszcze przejścia demograficznego.

Aborcja stanowiła główną metodę kontroli dzietności w krajach socjalistycznych, dużo częściej stosowaną niż w krajach Zachodu (Stloukal 1999). Nie była ona jednak równie powszechna we wszystkich krajach EŚW. Sądzę, że w krajach, w których najślabiej wykształcone kobiety sięgały po aborcję nie rzadziej niż kobiety lepiej wykształcone, poziom ich dzietności był bliższy dzietności wśród lepiej wykształconych kobiet. W Rumunii restrykcyjne ograniczenia w dostępie do legalnej aborcji w latach 1967-89 dotknęły wszystkie kobiety, jednak najbardziej te z najniższych warstw społecznych (Pop-Eleches 2010) – przed zmianą polityki aborcyjnej ich

---

² Większość publikacji używa terminu Czechosłowacja, ale z dostępnych danych wiadomo, że chodzi raczej o terytorium dzisiejszych Czech niż Słowacji, która przechodziła przejście demograficzne później, mniej więcej wtedy gdy Polska (Chesnais 1992, s. 239).

dzietność szybka malała, po jej wprowadzeniu zaś równie szybko rosła. Polska nie doświadczyła tak gwałtownych zmian w prawie aborcyjnym, ale zarówno stosunek do aborcji jak i współczynniki aborcji były pozytywnie skorelowane z wykształceniem, głównie z powodów religijnych (Okólski 1983; Mazur 1981). Na Słowacji występowała prawdopodobnie podobna zależność, choć nie ma ku temu tak silnych przesłanek (Gal i Kligman 2000, s. 81; SFPA and FOCUS, Social and Marketing Analysis Centre 1997).

Wzrosty skończonej dzietności wewnątrz grup wykształcenia, obserwowane wśród kobiet urodzonych po 1940 r. we wszystkich krajach EŚW (poza Słowacją i Słowenią), mogły być po części spowodowane masową międzypokoleniową ruchliwością społeczną. Wyższe warstwy społeczne wchłaniały osoby wywodzące się z niższych warstw, które charakteryzowała wyższa dzietność. Ten proces wchłaniania może też częściowo wyjaśniać zmniejszanie się różnic w dzietności między kobietami z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym z jednej strony oraz średnim i wyższym z drugiej strony. Podobnie zmniejszyły się różnice w poziomie bezdzietności między kobietami z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym oraz średnim. Natomiast znacznie wolniej rosnąca grupa absolwentek uniwersytetów nadal znacznie częściej pozostawała bezdzietna niż pozostałe kobiety

10.2 Znaczenie wzrostu poziomu wykształcenia dla dzietności kohortowej

Rosnący poziom wykształcenia znacząco obniżył dzietność kohortową, jednak siła jego wpływu bardzo się różniła pomiędzy krajami regionu. Była ona duża w Polsce, na Słowacji, w Rumunii i Chorwacji, mniejsza zaś w Czechach, na Węgrzech i w Słowenii, gdzie spadki urodzeń dalszych kolejności (od trzeciego w górę) wywarły znacznie większy wpływ (odegrały one też dużą rolę w Chorwacji, Polsce i Rumunii, ale tylko wśród kobiet urodzonych do połowy lat 40, kiedy to odsetek kobiet z trójką i więcej dzieci zaczął rosnąć). Współczynniki dzietności kohortowej wewnątrz grup wykształcenia zmieniały się często w przeciwstawnych kierunkach, co miało miejsce także w innych krajach niż te analizowane tutaj, np. w Estonii, Francji czy Hiszpanii (Van Bavel i in. 2015). Natomiast zmiany w odsetku kobiet bezdzietnych, które przebiegały bardzo podobnie wśród wszystkich kobiet, okazały się bardzo mało wrażliwe na wzrost poziomu wykształcenia. Nasuwa się pytanie, dlaczego bezdzietność zmieniała się tak samo we wszystkich grupach wykształcenia, dzietność nie?

Od początku XX w. do roczników urodzonych w połowie lat 40. na Zachodzie i w połowie lat 50. na Wschodzie odsetek kobiet posiadających dwójkę dzieci nieprzerwanie rósł (CFE database

2016; Reher i Requena 2014; Van Bavel i in. 2015). Spełnienie normy dwójki dzieci oznaczało różne zmiany dla różnych grup społecznych. Gorzej wykształceni musieli redukować liczbę posiadanych dzieci, ponieważ mieli ich zazwyczaj znacznie więcej niż dwoje. Natomiast lepiej wykształceni mieli często jedno dziecko lub nie mieli żadnego, więc ich współczynniki dzietności rosły.

Sprawa z bezdzietnością przedstawia się zupełnie inaczej. Wśród kobiet urodzonych na początku XX w. była ona wysoka we wszystkich grupach społecznych, choć wciąż pozytywnie skorelowana z wykształceniem. W rezultacie, gdy po II Wojnie Światowej bezdzietność stała się mniej społecznie akceptowana i presja na posiadanie dzieci wzrosła, odsetki bezdzietnych zaczęły spadać we wszystkich warstwach społecznych, choć powody tych spadków były różne. Dla ludzi z dołu drabiny społecznej kluczowa była znacząca poprawa warunków życiowych i kondycji zdrowotnej oraz obniżenie wymagań ekonomicznych przy zawieraniu małżeństwa. Kobiety z wyższym i średnim wykształceniem natomiast chętniej zakładały rodzinę z uwagi na możliwość łączenia aktywności na rynku pracy z posiadaniem dzieci. Fakt, że w większości krajów socjalistycznych bycie rodzicem było *de facto* warunkiem otrzymania mieszkania, niewątpliwie stanowił dodatkową zachętę do posiadania dzieci we wszystkich grupach społecznych.

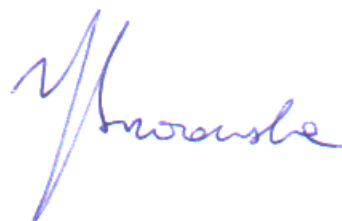
10.3 Zmiany w strukturze wieku i wykształcenia samotnych matek w Polsce

Gwałtowny wzrost odsetka urodzeń pozamażeńskich wydaje się być w całości napędzany przez pary w nieformalnych związkach, nie zaś przez kobiety samotne – odsetek dzieci rodzonych przez samotne kobiety nie zmienił się w analizowanym okresie 1985-2010, oscylując między 3 a 5%. Jednakże bycie samotną matką noworodka stało się dużo bardziej selektywne. O ile w 1985 r. odsetek samotnych matek na salach porodowych wahał się między 2% wśród kobiet z wyższym wykształceniem a 5% wśród najślabiej wykształconych, to w 2010 r. było to odpowiednio 1 i 22%. Ponadto samotne matki stały się młodsze – ich odsetek wśród najmłodszych nastolatków (15-17 lat) podwoił się w ciągu 25 lat. Kobiety z wykształceniem podstawowym i nastolatki to jedyne grupy (w dużej mierze nakładające się na siebie), w których rzeczony odsetek znacząco wzrósł. Wbrew intuicjom jednak prawdopodobieństwo zostania nastoletnią matką zmalało o połowę, i to pomimo spadającego wieku inicjacji seksualnej (Izdebski 2012, s. 759). Wydaje się więc, że młodzi ludzie mają dzisiaj znacząco większą wiedzę o tym, jak uniknąć ciąży, a także skuteczniejsze środki antykoncepcyjne niż za czasów socjalizmu. Istnieje jednak druga strona tych przemian: kobiety, który zaszły w

nieplanowaną ciążę, nie mając stałego partnera, należą często do grupy najbardziej nieporadnych życiowo, szczególnie potrzebujących pomocy państwa.

11 Podsumowanie

Podsumowując, wśród kobiet, których wiek reprodukcyjny przypadł głównie na okres socjalizmu, zależność wykształcenie-dzietność miała znak negatywny, a jej siła była bardzo zróżnicowana w czasie i między krajami EŚW. Dzietność w podziale na wykształcenie raczej wzrastała, ale rosnący poziom wykształcenia znacząco ją obniżał. Bezdzietność korelowała pozytywnie z wykształceniem, ale że jej poziom spadał we wszystkich grupach wykształcenia, to ekspansja edukacyjna istotnie jej nie zwiększyła. Analizy dla Polski wykazały, że, jeśli kontrolować poziom wykształcenia, wiek rodzenia dzieci obniżał się w czasach socjalizmu. Mimo rosnącego od końca lat 80. odsetka urodzeń pozamażeńskich, odsetek samotnych kobiet wśród rodzących się nie zwiększył, aczkolwiek grupa ta stała się bardziej selektywna ze względu na wiek i wykształcenie.

Literatura

- Andersson, G., Rønsen, M., Knudsen, L. B., Lappegård, T., Neyer, G., Skrede, K., i in. (2009). Cohort Fertility Patterns in the Nordic Countries. *Demographic Research*, 20(14), 313–352. doi:10.4054/DemRes.2009.20.14
- Axinn, W., Clarkberg, M., & Thornton, A. (1994). Family influences on family size preferences. *Demography*, 31(1), 65–79. doi:10.2307/2061908
- Becker, G. S. (1960). An economic analysis of fertility. W: *Demographic and Economic Change in Developed Countries* (s. 225–256). Universities-National Bureau, UMI.
- Becker, G. S. (1991). *A Treatise on the Family. Revised and Enlarged Edition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Begall, K., & Mills, M. C. (2012). The Influence of Educational Field, Occupation, and Occupational Sex Segregation on Fertility in the Netherlands. *European Sociological Review*, jcs051. doi:10.1093/esr/jcs051
- Berend, I. (1996). *Central & Eastern Europe 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Berrington, A. (2004). Perpetual postponers? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behaviour. *Population Trends*, 117, 9–19.
- Bianchi, S. M., & Milkie, M. A. (2010). Work and family research in the first decade of the 21st century. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 705–725. doi:10.1111/j.1741-3737.2010.00726.x

- Billari, F. C., Philipov, D., & Testa, M. R. (2009). Attitudes, norms and perceived behavioural control: Explaining fertility intentions in Bulgaria. *European Journal of Population*, 25(4), 439–465. doi:10.1007/s10680-009-9187-9
- Bindé, J. (2005). *Towards knowledge societies: UNESCO world report*. UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>
- Blossfeld, H.-P. (red.). (1995). *The new role of women: family formation in modern societies*. Westview Press.
- Blum, A., & Rallu, J.-L. (1993). European Population. W: A. Blum & J.-L. Rallu (red.), *European Population: Demographic dynamics*. Paris: John Libbey Eurotext.
- Breen, R., & Jonsson, J. O. (2005). Inequality of Opportunity in Comparative Perspective: Recent Research on Educational Attainment and Social Mobility. *Annual Review of Sociology*, 31, 223–243.
- Brewster, K. L., & Rindfuss, R. R. (2000). Fertility and women's employment in industrialized nations. *Annual Review of Sociology*, 26(1), 271–296. doi:10.1146/annurev.soc.26.1.271
- CFE database. (2016). Vienna Institute of Demography. <http://cfe-database.org/>. Dostęp 13 stycznia 2016
- Chesnais, J.-C. (1992). *The Demographic Transition: Stages, Patterns, and Economic Implications : a Longitudinal Study of Sixty-seven Countries Covering the Period 1720-1984*. Clarendon Press.
- Domański, H. (2004). *O ruchliwości społecznej w Polsce [On social mobility in Poland]*. Warsaw: IFiS PAN.
- Dorbritz, J., & Fleischhacker, J. (1999). The Former German Democratic Republic. W: H. P. David & J. Skilogianis (red.), *From abortion to contraception: a resource to public policies and reproductive behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Dykstra, P. A., & Hagestad, G. O. (2007). Childlessness and parenthood in two centuries - Different roads-different maps? *Journal of Family Issues*, 28(11), 1518–1532. doi:10.1177/0192513X07303881
- Enyedi, G. (1990). Specific urbanization in East-Central Europe. *Geoforum*, 21(2), 163–172. doi:10.1016/0016-7185(90)90035-5
- Eurostat. (2014). Fertility rates by age. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_frate&lang=en. Dostęp 22 grudnia 2014
- Frejka, T. (1980). Fertility Trends and Policies: Czechoslovakia in the 1970s. *Population and Development Review*, 6(1), 65–93.
- Gal, S., & Kligman, G. (2000). *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*. Princeton University Press.
- Giza-Poleszczuk, A. (2007). Rodzina i system społeczny [The family and the social system]. W: M. Marody (Ed.), *Wymiary życia społecznego [The dimensions of social life]*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Haines, M. R. (1992). Occupation and Social Class during Fertility Decline: Historical Perspectives. W: J. R. Gillis, L. Tilly, & D. Levine (red.), *The European experience of declining fertility, 1850-1970. The Quiet Revolution*. Blackwell.
- Haney, L. A. (2002). *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. University of California Press.
- Hanushek, E. A. (1992). The Trade-off Between Child Quantity and Quality. *Journal of Political Economy*, 100(1), 84–117.

- Happel, S. K., Hill, J. K., & Low, S. A. (1984). An Economic Analysis of the Timing of Childbirth. *Population Studies*, 38(2), 299–311. doi:10.2307/2174078
- Hoem, J. M., Kostova, D., Jasilioniene, A., & Mureşan, C. (2009). Traces of the Second Demographic Transition in four selected countries in Central and Eastern Europe: Union formation as a demographic manifestation. *European Journal of Population - Revue Européenne de Démographie*, 25(3), 239–255. doi:10.1007/s10680-009-9177-y
- Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *The American Political Science Review*, 65(4), 991–1017. doi:10.2307/1953494
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press.
- Izdebski, Z. (2012). *Seksualność Polaków na początku XXI wieku [Poles' Sexuality at the beginning of the 21st century]*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kantorova, V. (2004). Education and entry into motherhood: The Czech republic during state socialism and the transition period (1970-1997). *Demographic Research, Special co*, 243–274.
- Keil, T., & Andreescu, V. (1999). Fertility Policy in Ceausescu's Romania. *Journal of Family History*, 24(4), 478–492.
- Kraaykamp, G., & Nieuwbeerta, P. (2000). Parental Background and Lifestyle Differentiation in Eastern Europe: Social, Political, and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies. *Social Science Research*, 29(1), 92–122. doi:10.1006/ssre.1999.0655
- Kravdal, Ø., & Rindfuss, R. R. (2008). Changing Relationships between Education and Fertility: A Study of Women and Men Born 1940 to 1964. *American Sociological Review*, 73(5), 854–873. doi:10.1177/000312240807300508
- Kreyenfeld, M. (2004). Fertility Decisions in the FRG and GDR: An Analysis with Data from the German Fertility and Family Survey. *Demographic Research*, 53, 275–318. doi:10.4054/DemRes.2004.53.11
- Leridon, H., & Slama, R. (2008). The impact of a decline in fecundity and of pregnancy postponement on final number of children and demand for assisted reproduction technology. *Human Reproduction*, 23(6), 1312–1319.
- Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251. doi:10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x
- Lesthaeghe, R. J. (1995). Second demographic transition in Western countries: An interpretation. W: K. Oppenheim Mason & A.-M. Jensen (red.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries* (s. 17–62). Oxford, UK: Clarendon Press.
- Liefbroer, A. C. (2009). Changes in family size intentions across young adulthood: A life-course perspective. *European Journal of Population*, 25(4), 363–386. doi:10.1007/s10680-008-9173-7
- Mare, R. D., & Maralani, V. (2006). The Intergenerational Effects of Changes in Women's Educational Attainments. *American Sociological Review*, 71(4), 542–564. doi:10.1177/000312240607100402
- Matysiak, A. (2011). *Interdependencies Between Fertility and Women's Labour Supply*. Dordrecht: Springer.
- Mazur, D. P. (1981). Contraception and abortion in Poland. *Family Planning Perspectives*, 13(4), 195–198.
- McIntyre, R. (1975). Pronatalist programmes in Eastern Europe. *Soviet Studies*, 27(3), 366–380. doi:10.1080/09668137508411012

- Mureşan, C., & Hoem, J. M. (2010). The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic Research*, 22(4), 95–114. doi:10.4054/DemRes.2010.22.4
- Murphy, M. (1993). The contraceptive pill and women's employment as factors in fertility change in Britain 1963-1980: a challenge to the conventional view. *Population Studies*, 47(2), 221–43. doi:10.1080/0032472031000146986
- Neels, K., & De Wachter, D. (2010). Postponement and recuperation of Belgian fertility: how are they related to rising female educational attainment? *Vienna Yearbook of Population Research*, 8, 77–106. doi:10.1553/populationyearbook2010s77
- Ní Bhrolcháin, M., & Beaujouan, É. (2012). Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment. *Population Studies*, 66(3), 311–327. doi:10.1080/00324728.2012.697569
- Okólski, M. (1983). Abortion and Contraception in Poland. *Studies in Family Planning*, 14(11), 263–274.
- Pop-Eleches, C. (2010). The Supply of Birth Control Methods, Education, and Fertility Evidence from Romania. *Journal of Human Resources*, 45(4), 971–997. doi:10.3368/jhr.45.4.971
- Potaňčoková, M., Vano, B., Pilinská, V., & Jurcová, D. (2008). Slovakia: Fertility between tradition and modernity. *Demographic Research*, 19, 973–1018. doi:10.4054/DemRes.2008.19.25
- Prskawetz, A., Sobotka, T., Buber, I., Engelhardt, H., & Gisser, R. (2008). Austria: Persistent low fertility since the mid-1980s. *Demographic Research*, 19, 293–360. doi:10.4054/DemRes.2008.19.12
- Reher, D., & Requena, M. (2014). The mid-twentieth century fertility boom from a global perspective. *The History of the Family*. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1081602X.2014.944553>.
- Rendall, M. S., Couet, C., Robert-Bobée, I., Rønsen, M., & Smallwood, S. (2005). First births by age and education in Britain, France and Norway. *Population Trends*, (121), 27–34.
- Rindfuss, R. R., Morgan, S. P., & Offutt, K. (1996). Education and the Changing Age Pattern of American Fertility: 1963-1989. *Demography*, 33(3), 277. doi:10.2307/2061761
- Rutkowski, J. (1996). High skills pay off: the changing wage structure during economic transition in Poland. *Economics of Transition*, 4(1), 89–112. doi:10.1111/j.1468-0351.1996.tb00163.x
- SFPA and FOCUS, Social and Marketing Analysis Centre. (1997). Reproductive Practices of Slovak Women. http://www.rodicovstvo.sk/reproductive_practices.htm
- Sigle-Rushton, W. (2008). England and Wales: Stable fertility and pronounced social status differences. *Demographic Research*, 19, 455–502. doi:10.4054/DemRes.2008.19.15
- Skirbekk, V. (2008). Fertility trends by social status. *Demographic Research*, 18, 145–180. doi:10.4054/DemRes.2008.18.5
- Sobotka, T. (2003). Understanding lower and later fertility in Central and Eastern Europe. In I. Kotowska & J. Jóźwiak (red.), *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities* (s. 691–724). Warsaw: Statistical Publishing Establishment.
- Sobotka, T. (2004). *Postponement of childbearing and low fertility in Europe* (PhD Thesis). Amsterdam University Press.
- Sobotka, T. (2008). Overview Chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19, 171–224. doi:10.4054/DemRes.2008.19.8
- Sobotka, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery. *Historical Social Research*, 36(2), 246–296.

- Sobotka, T., Št'astná, A., Zeman, K., Hamplová, D., & Kantorová, V. (2008). Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic Research*, 19(14), 403–454. doi:10.4054/DemRes.2008.19.14
- Sobotka, T., Zeman, K., & Kantorová, V. (2003). Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population*, 19(3), 249–277. doi:10.1023/A:1024913321935
- Spéder, Z., & Kamarás, F. (2008). Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. *Demographic Research (Special Collection 7)*, 19(18), 599–664. doi:10.4054/DemRes.2008.19.18
- Spéder, Z., & Kapitány, B. (2009). How are Time-Dependent Childbearing Intentions Realized? Realization, Postponement, Abandonment, Bringing Forward. *European Journal of Population*, 25(4), 503–523. doi:10.1007/s10680-009-9189-7
- Stloukal, L. (1999). Understanding the “Abortion Culture” in Central and Eastern Europe. W: H. P. David & J. Skilogianis (red.), *From abortion to contraception: a resource to public policies and reproductive behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Stonawski, M. (2010). *Kapitał ludzki w warunkach starzenia się ludności a wzrost gospodarczy*. Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków.
- Stropnik, N., & Šircelj, M. (2008). Slovenia: Generous family policy without evidence of any fertility impact. *Demographic Research*, 19(26), 1019–1058. doi:10.4054/DemRes.2008.19.26
- Surkyn, J., & Lesthaeghe, R. (2004). Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update. *Demographic Research, Special 3*, 45–86. doi:10.4054/DemRes.2004.S3.3
- Szelenyi, I. (1978). Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies - Dilemmas for social policy in contemporary socialist societies of Eastern Europe. W: A. Etzioni (Ed.), *Policy Research* (s. 63–87). Leiden: E.J.Brill.
- Thornton, A. (1980). The influence of first generation fertility and economic status on second generation fertility. *Population and Environment*, 3(1), 51–72. doi:10.1007/BF01253070
- Uršič, M. (2012). Urbanisation History of Slovenia in the Context of Eastern and South-Eastern European Countries. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/34187>.
- Van Bavel, J. (2010). Choice of Study Discipline and the Postponement of Motherhood in Europe: The Impact of Expected Earnings, Gender Composition, and Family Attitudes. *Demography*, 47(2), 439–458. doi:10.1353/dem.0.0108
- Van Bavel, J., Klesment, M., Éva Beaujouan, Brzozowska, Z., Puur, A., Reher, D. S., and in. (2015). Women’s Education and Cohort Fertility during the Baby Boom in the West. Presented at the Population Association of America 2015 Annual Meeting, San Diego. <http://paa2015.princeton.edu/uploads/150211>
- Van Bavel, J., & Reher, D. S. (2013). The Baby Boom and Its Causes: What We Know and What We Need to Know. *Population and Development Review*, 39(2), 257–288. doi:10.1111/j.1728-4457.2013.00591.x
- van de Kaa, D. J. (1987). Europe’s second demographic transition. *Population bulletin*, 42(1).
- van de Kaa, D. J. (1996). Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into the determinants of fertility. *Population Studies*, 50(3), 389–432. doi:10.1080/0032472031000149546
- van de Kaa, D. J. (2001). Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behavior. *Population and Development Review*, 27, 290–331.

- van de Kaa, D. J. (2004). Is the Second Demographic Transition a useful research concept? Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4–10.
- van Dijk, L., & van der Lippe, T. (2001). *Women's Employment in a Comparative Perspective*. New York: Walter de Gruyter.
- Willekens, F. (2015). Demographic transitions in Europe and the world. W: K. Matthijs, K. Neels, C. Timmerman, J. Haers, & S. Mels (red.), *Population Change in Europe, the Middle-East and North Africa. Beyond the Demographic Divide*. Ashgate Publishing. <http://www.ashgate.com/isbn/9781472439543>.
- Wood, J., Neels, K., & Kil, T. (2014). The educational gradient of childlessness and cohort parity progression in 14 low fertility countries. *Demographic Research*, 31(46), 1365–1416. doi:10.4054/DemRes.2014.31.46